

*Н. М. Зуб (Руденко),
кандидат історичних наук
Інститут сходознавства
ім. А. Ю. Кримського НАН України*

**ЕПІСТОЛЯРІЙ РОДИНИ БІБІКОВИХ
ПРО ПОДІЇ НА КАВКАЗІ СЕРЕДИНИ ХІХ ст.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

Біографія чиновника, це, перш за все, – констатація фактів про займані ним посади та функціональні рішення. Постає Д. Г. Бібікова відома широкому загальному передовсім як Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора. Не оминули дослідники і його військові звитяги та роботу на інших керівних посадах. Проте за лаштунками громадської історії криються подробиці та особливості сімейних стосунків, що тісно переплелися з подіями в державі. Участь у військово-політичних протистояннях на Кавказі поколінь родини Бібікових є одним з таких проявів, що стали відомими завдяки дослідженню їхнього епістолярію.

Ключові слова: Д. Г. Бібіков, родина Бібікових, епістолярна спадщина, Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського у своїх архівних фондах зберігає велику кількість матеріалів особового походження. Ці джерела представлені рукописною колекцією документів, що пов'язана з життям і діяльністю людей, подіями минулих епох. Значна їхня частка – це листи. Зосереджені вони головно у комплексному фондi III «Листування».

Серед них є і величезна колекція епістолярію Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора Дмитра Гавриловича Бібікова (18.03.1792–22.02.1870). І до сьогодні не вщухають дискусії навколо його персони, його особистих якостей як людини та діяльності як громадсько-го та державного діяча, реформатора та очільника регіону.

Загальні факти з біографії колишнього київського губернатора добре відомі широкому загальному. Це й не дивно, адже така відома постає не могла залишатися поза увагою дослідників [9; 13; 14]. Час від часу в переддень круглих дат столична періодика згадує градоначальника позаминулого століття на своїх шпальтах [7; 10; 11]. Епітети щодо його характери-

ки доволі різняться. Часом вони належать до одного синонімічного ряду, та, поряд з цим, в інших авторів вони переходять у розряд антонімів щодо попередніх «офіційних» суджень.

Залучення до наукового обігу даного варіанту рукописної спадщини – епістолярію дозволить дослідити особливості та уточнюючі миттєвості його життя – робочих моментів та буденності, а разом з тим і поглибити побутуючі уявлення про Д. Г. Бібікова як особистість. Адже листи до нього та його відповіді відкривають цю людину не тільки як посадовця, громадського діяча, а й батька та голову родини, члена великої сім'ї, товариша по службі, старого приятеля тощо.

Очевидно, ще за життя адресата вся множинність листування збиралася та дбайливо скріплювалася в книги-підшивки. Один грубий том вбирає епістолярій переважно за півроку, в хронологічному порядку, день за днем. В основному це адресована йому кореспонденція, але інколи трапляються підшитими й чернетки-відповіді, написані на звороті чи окремому аркуші. В сукупності колекція досить різноманітна: тут – листи-донесення, листи-звіти, що відображають моменти його діловодної переписки, а також епістолярій особового походження. Кількісний склад, як і обсяг повідомлень, також різниться. Більш розлогою, звичайно, є присутня тут приватна частина. Та оскільки це кореспонденція чиновників, то офіційне нашарування цілком відчутне. Деяко меншими є, хоча й не завжди, звісточки суто родинного і дружнього спілкування, трапляються і зовсім куці, такі як вітання, коротенькі послання і цидулки.

Д. Г. Бібіков був чиновником високого рангу, що протягом декількох десятиліть вправно вибудовував свою кар'єру, стрімко йшов службовими щаблями до впливових державних посад. У відповідності до цього і коло людей, що складали його службове оточення, були не менш знайомими, знаменитими чи обіймали вагомі посади, мали високий статус у суспільстві, тому зміст і форма їхнього невербального спілкування є доволі розлогими за змістовністю. Певною канвою, що додає різноманітності тематиці листів, є переплетіння в масі епістолярію листів родинного чи побутового характеру і робочого порядку.

Стоси листів – це не лише кореспонденція, що адресувалася Бібікову. Зустрічаються тут і листи самого Дмитра Гавриловича, чи, скоріш за все, їхні копії та чернетки. Вони написані олівцем на зворотному боці чи як приписка нижче основного тексту й таким чином дають нам можливість знати думки самого Бібікова з приводу написаного до нього. Крім того, зустрічаються й помітки та вказівки, до кого написати, чи про що саме написати у відповідь.

Проте окремі опубліковані джерела змушують сумніватися в одноосібному авторстві написаних рядків повідомлень у відповідь. Причиною

таких припущень стали спогади Еразма Івановича Стогова (1797–1880). Саме Е. Стогов довгий час, а фактично увесь період губернаторства Бібікова був «правителем канцелярії генерал-губернатора Юго-Западного края» [15, с. 77]. Стогов відомий ще й як історик Сибіру, а також дід Анни Ахматової з боку матері. Кар'єру розпочав як морський офіцер, далі – жандармський штаб-офіцер. 1837 р. переведений до Києва, де в 40-х й очолював канцелярію. «Из 40-летней моей службы 15 лет в Киеве была самая неприятная служба. Я пользовался большою властью в трех губерниях. Государь поручал мне дела лично, помимо генерал-губернатора, всегда милостиво разговаривал со мною» [8, с. 703].

У своїх споминах він вказував на окремі характерні риси персони свого керівника: «Наук он не знал никаких, говорил по навыку по-французски и по-немецки, замечательно недурно говорил по-русски, но писать не умел ни на одном языке; по-русски до того плохо знал грамоту, что не умел и строки написать без руководства» [6, т. 115, с. 387].

Оскільки це чи не єдина особа, яка прямо і відкрито заявила про подібні речі, інших задокументованих підтверджень чи заперечень не маємо, тому питання характеристики особистості генерал-губернатора в цьому аспекті залишається відкритим.

Епістолярій, дбайливо складений у хронологічному порядку за багато років, увібрав на своїх поживклих аркушах безліч почерків та автографів як відомих постатей в історії Російської імперії, так і не дуже, як-то посередніх чиновників нижчих рангів та пересічних обивателів. Тут відображені різні часи та події, зокрема просування службовими щаблями і перебування на різних посадах самого Д. Г. Бібікова. Також через листи простежується те широке коло знайомств, що з часом набувало рис багаторічної дружби та стосунків братерства-кумівства. Відкриваються факти про вирішення якихось питань, інколи й на взаємовигідних умовах, або й настирливі прохання допомогти вирішити те чи інше питання через службове втручання. Тут поряд і з відомлення про політичні та військові події в державі, і звіти менш значущих масштабів – про господарські справи в економіях та маєтках, власником яких він був.

Листи від друзів сповнені розповідями про радісні та сумні події, містять роздуми і спогади. Хтось з адресантів подавав сухі канцелярські відписки, хтось звертався витонченою французькою. Листи, сповнені працею, – від друзів, колег, сімейними стосунками – від братів, зятів, давніх приятелів. Тут же і з проханнями чи рекомендаціями, що мали два спрямування: підлегли просили Бібікова про допомогу, та з відповідями на його власні прохання. Поряд є і прохання до вищих чинів у тих галузях, де сам Бібіков не мав повноважень діяти на власний розсуд. Емоційний стан, без

сумніву, теж знайшов відображення у змісті послань, бо тут і пошук порозуміння, подавання надій, і сухий канцелярський стиль, жалісливі скарги, радісні новини та звістки, болісні переживання, обіцянки про сприяння – все переплелось у людських відносинах і роках та подіях, що їх пов'язували. Графіка епістолярію також є різноманітною – від канцелярських витончених каліграфічно виведених літер і вензелів до розмашистих, поспішних, дещо грубих, чоловічих почерків та жіночих, з дрібними мережаними літерами. Деякі ж важко читаються через ледь розбірливі каракулі та використання застарілої графіки правопису XVIII ст.

Географія надісланого епістолярію широка, передовсім це – Петербург, Москва, Тифліс, великі і малі міста Російської імперії – Саратов, Торжок. Присутня і європейська топоніміка – Париж, Флоренція тощо.

З-поміж іншого, окремої уваги заслуговують листи, відправна точка яких – Кавказ. Листи, які адресувалися Дмитру Гавриловичу з Кавказу, можна умовно розподілити на дві групи. Одним з основних критеріїв такого поділу виступають хронологічні межі. До першої групи можемо віднести листи переважно другої половини 20-х – початку 30-х років XIX ст. [2; 3; 4]. А ось другу групу складатиме епістолярій головно початку 50-х років XIX ст. [1; 5]. Ще одним фактором розподілу можна, певним чином, вважати географічну складову. Якщо спочатку переважали листи з Південного Кавказу, то пізніше координати місць, з яких вони надходили, змінились і змістилися на Північний Кавказ.

Історичні реалії таких поштових надходжень диктувалися довготривалими подіями, що охопили інтереси Російської імперії в цьому краї. Від початку XIX ст. південні рубежі імперії стали активною військовою ареною, що десятиліттями випробовувала життя і долі солдат країни. Окрім зовнішніх суперників, що переважно вели боротьбу за Південний Кавказ, військового втручання та постійних зусиль з боку уряду вимагала і довготривала Кавказька війна на Північному Кавказі.

Кавказ увійшов у життя родини Бібікових не лише цікавими та екзотичними розповідями в листах. У різний час покоління родини стали безпосередніми учасниками подій, що відзначилися в складній історії цього регіону. Знаходиться на зберіганні й окрема підшивка листування в справі служби синів Д. Г. Бібікова, але ще більша кількість листів від синів і причетних до цього осіб є «схованою» серед товщі загальної кореспонденції до київського губернатора. Вона не відділена чи бодай якимось чином виокремлена з-поміж інших депеш, а так само згідно з хронологією зайняла своє місце в загальних зшитках.

Неабияким аспектом важливості є й інша наповненість інформаційного змісту цих послань. Вони розповідають з перших вуст очевид-

ців про ситуацію на Північному Кавказі, про роль російської армії в «добровільному» приєднанні народів, що населяли ці території; звичайно, це відображено через призму погляду чиновників Російської імперії, що зображає лише одну сторону ситуації. Втім, вважаючи, що документів такого змісту у вітчизняних архівах збереглося не так багато, це надає їм окремого значення і вагомості. Не менш важливим є й відображення в цих військових діях ситуативного становища по відношенню і ролі вищого і нижчого складу армії. Таким чином, це показує як офіційну картину та її зовнішню оболонку, так і ситуацію з середини, з усіма реаліями, що приховані за пишністю і гордістю від отриманих перемог. Тож, незважаючи на всю різнобічність інформації, що включена в ці джерела, вона здатна разом з тим скласти цілісну схему, що розкриває події того часу на Північному Кавказі.

Так само витончено й поетично вимальовується життя його родини через епістолярій. Його найближчі друзі вітають зі знаменними подіями в житті родини – народженням дітей, їхніми першими кроками; щиро вболівають за підвищення його посад і зріст можливостей. Співчують при негараздах і сумних втратах. Перебуваючи на відстані від родини – з дружиною у листах обмінюються теплими почуттями. Листи відверто показують теплі і міцні стосунки Бібікова з його братами й сестрами, та втім не завжди. Вся гамма почуттів пронизує тло рядків написаних до цієї людини.

Сім'я Дмитра Гавриловича – це дружина Софія Сергіївна (дівоче прізвище – Кушнікова) та п'ятеро дітей: Софія (1827–1907), Сергій (1828–1871/1891/?), Дмитро (29.04.1831–27.07.1865), Микола (1833–1837) та Зоя (1840–1906). Найменша донька згодом і стала хранителькою сімейного архіву, що нині зберігається в ІР НБУВ.

Підросли сини, тому батьківське серце з шемом вболівало за їхню подальшу долю. В той же час батьківський обов'язок і посадові можливості відкривали широку перспективу і покровительство. Кроки, зроблені для отримання освіти, потрібно було закріпити наступними діями, що змогли б дати вдалий старт для початку кар'єри та також вимагали зусиль і від синів, і від батька. І хоча їхні прагнення і бачення ситуації не завжди співпадали, втім це аж ніяк не згасило пилу в намаганнях батька бути корисним своїми зв'язками і знайомствами, а чи навіть вдатися до таємних дій та переговорів за спинами власних дітей.

Втім воно так і сталося, він вправно коригував і шукав точки впливу чи дотику, щоби забезпечити дітей від труднощів військової муштри. Та все ж ситуація, в якій перебували молоді Бібікови, була дуже не простою, тим паче враховуючи всі історичні події того часу.

Зрозуміло, що наше дослідження має на меті не тільки показати Бібікова як турботливого батька з безліччю впливових зв'язків та його слухняних і переповнених любов'ю до тата синів. В його епістолярії яскраво проступають інші моменти тогочасних реалій та обставин, в які потрапило це поважне сімейство.

У справі опікування дітьми під час їхнього перебування на Кавказі фігурує його старанний помічник в особі такого собі Валеріана Аполлоновича Нестерова, що в своєму першому листі вказував: «Адрес мой в Тифлисе Исправляющему должность Штаб Офицера Кор[пуса] Жанд[армов]» [5, арк. 70]. Він постійно інформував Бібікова про кожен крок у ситуаціях, в яких перебували сини Дмитра Гавриловича, і писав докладні листи про події та про те, що треба зробити, щоб кар'єра «милых мальчиков», «детей» склалася як можна вдаліше в найкоротший термін. Від себе В. А. Нестеров висловлював лише розлогі побажання на адресу Бібікова та щиро повагу і любов. Хоча не важко помітити, що з кожним наступним листом ці посилення стали обростати неприхованим проханням змінити і його не вдалу військову кар'єру та допомогти з переведенням в Україну, а краще до Києва, а ще краще в безпосередню юрисдикцію та під турботливе крило генерал-губернатора.

Листи від В. А. Нестерова з'являються серед адресантів Д. Г. Бібікова від початку справи з «благоустрою» служби дітей: «По желанию Вашего Высокопревосходительства имею честь препроводить при сем билеты на отправление сыновей Ваших в Егерский генерал-адъютанта князя Чернышева полк и письмо к командиру этого полка, полковнику Мейделю» [1, арк. 6]. Тут же подається інформація про можливість призначити супроводжуючого для синів аж до Тифлісу, який навіть може спеціально заїхати до Києва, якщо сам Бібіков виявить таке бажання. Як свідчить подальше листування, Нестеров приїздив до Києва для виконання покладеного на нього доручення.

Рядки одного з листів Нестерова до Дмитра Гавриловича красномовно засвідчують першопричини витоків появи такої дбайливої турботи про дітей останнього: «Непреклонное желание есть служить под лестным начальством Вашим. И я был бы очень счастлив, получив место полицмейстера в одной из губерний, вверенных Вашему Высокопревосходительству, преимущественно, желал бы быть в Киеве» [5, арк. 161–161 зв.]. Нестеров всіляко намагається подружитися, здобути прихильність, а відтак і бути «корисним» не лише для голови родини. Згодом він напише і до дружини Бібікова Софії Сергіївни: «Вчера приехал к нам в Тифлис флигель адъютант барон Николаи, у которого в батальоне дети ваши сделали Зимнюю Экспедицию» [5, арк. 198], а також продовжує вихвалити її дітей: «За

храбрость в делах дети Ваши награждены крестом Святого Георгия...» [5, арк. 198 зв.].

Перебуванням Бібікових-молодших на Кавказі цікавилось і коло друзів родини. У листі до Бібікова від давнього товариша Петра Оленіна читаємо: «Да, дай знать про Кавказских своих деток, это меня крайне заботит, я твоих молодцов от души люблю» [5, арк 224 зв.]. А ось у листі Павла Ігнат'єва до Мейделя повідомляється, що Бібіков просив у нього поради: «кому может он поручить сыновей своих, изъявивших желание служить на Кавказе» [1, арк. 9]. І він вирішив, що найкраще відправити «Сергея и Дмитрия Бибиковых, кончивших курс наук в С. Петербургском университете» саме у «ввірений» йому полк [1, арк. 9]. Також шукаючи підтримки своїм синам, писав Дмитро Гаврилович і до князя Воронцова з проханням прийняти синів під покровительство.

Згідно з виданими 7 жовтня 1851 р. братам Бібіковим подорожніми квитками «для немедленного следования на Кавказ, в Укрепление Хасавь-Юртъ» [1, арк. 7–8], і прикладеним до них маршрутом, з Києва до Тифлісу вони мали подолати 1812/4 верст шляху та проїхати понад 80 великих і малих населених пунктів між ними [1, арк. 13–13 зв.].

На перший погляд здавалося, що всі радо зустрічали нащадків Дмитра Гавриловича, і це мало б забезпечити їм якесь особливе привілейоване становище. Той же Нестеров повідомляв у листі від 15 грудня 1851 р.: «Генерал Завадовский весьма обласкал детей Вашего Превосходительства и предложил, чтобы письма адресовались на его имя для скорейшего получения оных...» [5, арк. 68 зв.], а далі, як висновок після описів, хто їх ще радо вітав, упевнено резюмує: «Начало служения детей Вашего Высокопревосходительства на Кавказе можно назвать блестящим! – всеми чиновначальствующими были приняты отлично-хорошо», втім і нагадує з пересторогою далі, що «остальное зависит от них самих, от счастья в экспедициях, до которых страстный охотник Дмитрий Дмитриевич, а главное от здоровья, здешний климат убийствен для приезжающих» [5, арк. 70 зв.].

Ввічливий і турботливий Нестеров, взявшись за опіку, проводить її форсовано і наполегливо, а в листах запопадливо пише: «И сочту себя очень счастливым, если Ваше Высокопревосходительство почитит меня каким-либо приказанием в отношении детей Ваших, и по первому известию я готов лететь к ним в полк, проведать и донести Вашему Высокопревосходительству» [5, арк. 70]. Фактично так воно було й насправді, принаймні листи він писав докладні – з подробицями розмов, точних подій, ситуацій і т. д.

Військові події на віддалених рубежах імперії, намагання приборкати норовливих та воявничих горців на Північному Кавказі на той час були в

самому розпалі. Певним чином вони наближались до остаточної розв'язки та перемоги, як зараз показує нам історична ретроспектива. Втім, перетнувши половинний рубіж, XIX століття залишалось таким само буремним, як і всі попередні роки в військовій експансії Російської імперії на Кавказі. Війна вимагала важливих наступальних операцій, а ті, як наслідок, приносили жертви. Гірські народи, борючись за свою незалежність, виражали «непокірність» Росії, з усією своєю жадобою до непідвладності чинили відчайдушний опір натискові імперських загонів. Не менших зусиль вимагалось і від російського солдата, який мав показати силу російської зброї і звитягу духу. Людей втрачали обидві сторони. Не варто забувати, що брати стали по суті учасниками Кавказької війни, а отже наслідки не забарилися. Першим про це до Бібікова написав всезнаючий Нестеров, який сумлінно виконував свій обов'язок і обіцянку перед губернатором. Згодом написав про це і син Сергій [1, арк. 30]. Як відомо з біографії Д. Г. Бібікова, в бою під Бородіно під час війни 1812 р. його було поранено в груди та праву руку, а ліву він взагалі втратив. І саме за це його поза очі називали «одноруким генералом». За вироком долі – з його сином Дмитром сталася схожа біда, на щастя, менш серйозне поранення, але аналогічне батьковому – поранення в правицю.

У листі в середині березня сам особисто Завадовський написав до Дмитра Гавриловича про його дітей, що «они в продолжении экспедиции настоящего года в Чечне, на левом фланге, участвуя во всех делах оной и находясь постоянно в застремщиках и в самых опасных местах боя с неприятелем... Словом, они в деле вели себя как старые кабардинцы...» [1, арк. 22–22 зв.]. У відповідь Бібіков відписує, «что может быть удовлетворительнее для сердца отцовского видеть в детях добрых солдат и хороших русских...» [1, арк. 23].

Та вже в квітні листування набуває інших ноток – радість від доблесті змінилася смутком і тривогою. У листі, помереженому російськими і французькими словами, сповненому хвилюваннями за здоров'я брата, Сергій повідомляє батькові про поранення Дмитра, отримане ще 23 березня: «...но не раздроблена... ужасно покалечили..., – они стреляли в упор, и татарин, который ранил брата, был не далее как в 20 шагах, как рассказывают все» [1, арк. 30]. Відбулося це «при движении отряда в большую Чечню на р. Мечик» [1, арк. 86]. Свідцтво лікаря, виписане в червні, повідомляло Д. Г. Бібікову з усіма подробицями про це: «В деле противу немирных горцев... ранен ружейною пулею...» [1, арк. 116–116 зв.]. Медичні засоби та Кавказькі мінеральні води поблизу Старого Юрта допомогли за три місяці, – за висновком лікаря. Та він же й констатує про наявність наслідків: біль, оніміння, труднощі рухів та ниття на негоду [1, арк. 116 зв.].

З того часу надходили листи, написані лише Сергієм. І в кожному з них він усе наполегливіше просив «похлопотать», пояснюючи, що в іншому випадку може бути так, що «вместо остаться юнкером шесть месяцев, мы останемся полтора или два года» [1, арк. 37].

Листи синів мають свою специфіку. Переважають випадки, коли авторство листа одночасно належить обом синам, тобто розпочинав писати один, дописував – другий. Особливо це проявилось після поранення Дмитра, оскільки травма певний час не давала змоги робити це самотужки. Писали вони переважно французькою мовою, винятки робилися в окремих випадках. Також часто «французький» лист містив абзаци російською. Інші випадки використання російських слів у французькому тексті пов'язані зі вживанням у лексиці слів та словосполучень, які не мали аналога для перекладу, або ж не мали взагалі використання у цій іноземній мові і найчастіше були пов'язані з військовою та «місцевою» тематикою (вони зазвичай підкреслені), як наприклад: «набег», «аул», «в застремщики», «мы лицом не ударили в грязь», «карабинерная рота», «черкес», «на ординарцах бесменных во время движениях и набегах», «юнкер» тощо [5, арк. 145 зв., 146, 150, 151, 218]. Тим не менше, один з братів – Сергій частіше від Дмитра вдавався до використання російської. Почерк мав дрібний, бісерний, рівенький та дещо жіночний.

Розчулений батько старався як міг. Втім, жодні завбачливі перестороги, зв'язки та впливи докорінно змінити ситуацію не могли, навіть попри прямі звернення до самого головнокомандуючого військами на Кавказі. Сини Бібікова були юнкерами, а це поклало на них своєрідний обов'язок і певну процедуру переходу до наступної кар'єрної ланки. Незважаючи на відзнаки, отримані за вдалу експедицію, вони жодним чином не прискорили справу. Вирішальну роль грала лише «выслуга лет, а не за отличие» [1, арк. 82 зв.], – так повідомляв Дмитро в листі. Він уже мав нагороду – Георгіївський хрест. До нагороди його представили, а до іспитів – ні. У тексті документів з листами навіть збереглися виписки зі «Свода Военных Постановлений», де йдеться про умови «к производству в военный офицерский чин» [1, арк. 91–92 зв.]. Заповзятість батька не згасала, з часом це все ж дало очікуваний результат.

Суть ситуації і її проблемність докладно викладена в листі від сина Сергія за 18 квітня 1852 р., де він повідомляє: «Что мы зачислены в полк с первого января и что две награды за зимнюю экспедицию нельзя получить, что мы будем представлены только за выслугу лет, таким образом представление пойдет отсюда в июле месяце. И как здесь бумаги идут в бригаду, в дивизию, потом к Завадовскому, который держит эти представления по несколько месяцев, потом к Воронцову, который их уже отсылает

в Инспекторский департамент, то мы можем надеяться, что наше требование на экзамен в Таганрог придет к нам в январе или феврале 1853 года. В Таганроге мы будем принуждены ждать экзамен месяца три, и покуда оттуда не пойдет новое представление для зачисления нас в прапорщики, и пока не прочтем в Инвалиде о нашем производстве, – это пройдет еще месяца полтора, так что дай Бог, чтобы мы сняли эту несносную юнкерскую форму в июле или августе месяце 1853 года» [5, арк. 240–240 зв.].

Тому за якийсь час безнадійність та емоційна пригніченість юнкера Сергія Бібікова лише посилилася. «Вот ты и Кавказ. и шестимесячное право», – писав він батькові [5, арк. 240 зв.]. Ця фраза ілюструє всі реалії того часу та ситуацію, в якій опинялися юнкери на кшталт братів Бібікових, що прагнули скоротити шлях до кар'єрних вигод, пришвидшити службове просування, мати певні заслуги і високий старт. Вони потрапляли в пекло бойових дій і не мали змоги виїхати звідти, навіть коли закінчувався передбачений термін перебування. Наразі важко сказати, чи це були недоліки діловодства і паперової тяганини, а чи – завідомо створений прецедент на подовження служби на Кавказі і для відтермінування повернення їх звідти.

На той час існував ще один з імовірних варіантів прискорення подолання всього цього безкінечного процесу, про який один із синів інформує батька в листі. Намагаючись якнайскоріше покинути Кавказ і не маючи однозначної впевненості в можливості самостійного вирішення проблеми, він пропонує це як чи не єдиний варіант. Це була виняткова ситуація, коли сини, які постійно просили тата не втручатися в хід їхніх справ і припинити діяти за вказівками Нестерова, все ж «здалися» та зважуються вже й на цей крок. «Впрочем, все это можно загладить; говорят здесь Г-да офицеры, что Воронцов имеет права отдать приказ, чтобы таких-то отправить на испытание в Таганрог, узнавши что они уже пробыли их срок юнкером. Я не могу тебя удостоверить, правда ли это или нет; но это здешние Хасау-Юртские слухи» [5, арк. 240 зв.–241].

Уже наступний лист наприкінці квітня 1852 р. містить «вставку» російською мовою, яка є доброю новиною для турботливого батька: «... Воронцов [вмешался. – Н.З.] мимо Завадовского, так что надемся ехать на экзамен в сентябре месяце. Разумеется, я один, потому что брат должен быть по здешним законам произведен на месте, ибо ранен и не в состоянии владеть рукой, ежели не навсегда, то, по крайней мере, эта боль продлится год» [5, арк. 246].

У подальшому, незважаючи на всі переконання Нестерова, що не треба вимагати в керівництва якнайшвидшої їхньої поїздки в Таганрог для іспитів, і його сини «весьма много выиграют в будущем и в особенности,

если будут продолжать службу, хотя недолго, на Кавказе» [1, арк. 41 зв.–42], Бібіков ще жвавіше, очевидно, починає надсилати листи до вищого керівного складу військ, що вирішував справи на Кавказі.

Один з таких листів Бібікова, як зазначав у відповідь Нестеров, надійшов на Кавказ вкрай невчасно – «в самую критическую минуту; во время маленьких смут и неудач, растревоживших до крайности князя Воронцова» [1, арк. 42].

А далі він з подробицями переповідає про причини, «потревожившие не только наместника, но и целое народонаселение г. Тифлиса» [1, арк. 42]. Історія викладена на сторінках листа – це дійсність того часу на Кавказі, така тематика не часто зустрічається серед епістолярію. «Может быть уже известно было вам, что Храбрейший Наиб и друг Шамиля, пользующийся большим влиянием в горах, Гаджи-Мурад в ноябре прошлого года с пятью Нукерами передался Нашему Правительству, т. е. явился с покорностию к сыну наместника в крепость Воздвиженскую...» [1, арк. 42]. Далі Нестеров описує, як добровільний полонений проводив час. Жив він у Тифлісі, ні в чому не мав відмови, подорожував по всіх укріпленнях і містах, вивчав місцевість і гарнізон. Був на балах і вечірках, у театрі. А потім, в середині квітня, поїхав в Нуху, де 22 числа вбив казаків-охоронців і втік зі своїми нукерами та розвіданими даними про місто і околиці. Але йому це не вдалося – «он был изрублен...» [1, арк. 42 зв.–43]. Отож саме поштові повідомлення виконували важливу інформативну функцію у суспільстві.

Збереглася відповідь Бібікова на це повідомлення, де він згадав переказаний йому факт про Хаджи-Мурата і охарактеризував це так: «Эпизот Кавказского происшествия во всей силе интересен чрезвычайно, от хитрости Азиатского народа должно всего ожидать» [1, арк. 44 зв.].

Продовження своєї кар'єри молодий Сергій Бібіков вбачав не в бойовій військовій службі, а в іншому, і про це він поділився з батьком: «Мне хотелось или быть адъютантом у кн. Воронцова, – ежели служить всю жизнь на Кавказе... или поступить в гвардию в лейбгусары...» [1, арк. 110]. Та знав він і про волю батька та про його можливості, втім як і про обмеженість власних, оскільки вже було зрозуміло, що не все зазначене в законі виконується вчасно, власна ж його ініціатива не відіграла вже жодної ролі, тому наприкінці додає: «Впрочем делай, что хочешь, и решай сам, буду исполнять свято твои приказания и желания» [1, арк. 110]. Це вже була безсила реакція на довгоочікувані іспити.

Тим часом, не дивлячись на листування з вищим командуванням, справи іспитів і переведення синів затягувалося. Навіть були повернуті вже підготовлені документи, причина відмови потонула в здогадках самих юнкерів. А служба була нелегкою, про це свідчать рядки, написані до бать-

ка в червні 1852 р.: «... в полковой форме, с ранцами, которые так тяжелы, что груди больно, то в караул, всю ночь не спать, посылаешь конвой то лошадей поить, то быков, вслед за этим на покос или на рубку леса, отдуваешься, и все пешком, в жаре нестерпимой» [1, арк. 71]. «Походи проти горців» також були обов'язковим елементом служби, і якщо діти батькові не завжди про це писали, то Нестеров запобігливо хвалився Бібікову військовою доблестю його синів: «Последние два набега на неприятельские аулы, сделанные отрядом полковника Бакланова, были не совсем удачны и стоили больших потерь для наших войск, а Дмитрий Дмитриевич не упустил случая и на этот раз побывать в Охотниках» [1, 111 зв.–112].

Очікування та зусилля виправдалися, – і вже наприкінці жовтня 1852 р. командуючий військами на Кавказькій лінії і в Чорномор'ї М. С. Завадовський зі Ставрополя написав Д. Г. Бібікову: «Высочайшим приказом 11 сего октября, сыновья Вашего Высокопревосходительства произведены в прапорщики...» [1, арк. 113]. Далі кар'єра налагоджувалася швидше: «Желание Вашего Превосходительства, чтоб сын Ваш, прикомандированный к образцовому полку, жил постoliko при Вас, а не в Царском селе, – исполнено» [1, арк. 119]. А вже в червні 1854 р. Бібіков звертається до Долгорукова з проханням «обязать меня благосклонным ходатайством у Его Императорского Высочества Главнокомандующего Гвардейскими и Гренадерскими корпусами о переводе моего сына в Гусарский, генерал фельдмаршала графа Радецкого полк...» [1, арк. 122]. Так, загальними зусиллями головних піклувальників про братів мрія Сергія Бібікова була здійснена.

Фактично на цьому і закінчується «кавказька епопея» братів Бібікових. Та картина була б неповною, якщо не розглянути події і як склалося їхнє життя опісля, як вибудовувалася кар'єра і життя синів високопоставленого державного чиновника.

Подальші дороги братів розійшлася, і, вочевидь, вони не мали кар'єрних злетів, а чи не надто вже цим переймалися. На жаль, подальша «стежка життя» Сергія Дмитровича Бібікова на сьогодні достеменно не відома, незважаючи на те, що низка дослідників продовжує копітку роботу з вивчення генеалогічного дерева всіх Бібікових [9]. Відомо, що Дмитро у 1854 р. жив у Венеції, де постійно перебував на лікуванні [1, арк. 126]. Туди ж, оформивши закордонного паспорта, попрямувала і його мати Софія Сергіївна [1, арк. 154]. Військові дії на Кавказі, як і його «убийственный» клімат, позначилися на здоров'ї Дмитра Дмитровича, що відтоді постійно потребувало контролю і профілактики, на думку лікарів, що там його опікували. Як довго це відбувалося, – невідомо, оскільки його біографія не знайшла висвітлення в літературі та дослідженнях. Листи з Європи надходили ще декілька років.

Його поранення стане з часом головною справою в житті матері – Софії Сергіївни. Вона візьме всю турботу і опіку над здоров'ям сина [1, арк. 160]. На це підуть роки, хоча попередньо лікарі говорили про невеликі терміни, що мають минути до остаточного одужання. Та, як свідчить тривале листування, – одужання затяглося на роки, а поранення стало причиною погіршення загального стану до того здорової молоді людини. Певний період часу він провів за кордоном – для лікування та подальшої реабілітації. Згідно з рекомендаціями лікаря, він мав не менш ніж півтора року проживати в кліматичних широтах Італії – у Венеції, Флоренції, Римі, Пізі, а потім – «для постепенности перехода – Тироль і Южная Германия» [1, арк. 128 зв.]. Можливо, що саме в Італії він зустрів свою майбутню дружину, яка перебувала там з матір'ю, – Шереметеву Єлизавету Петрівну (20.05.(02.06.)1835–04(17).06.1923). Вони одружилися десь у 1855 р. та згодом господарювали з нею у її маєтках на Тамбовщині. Подружжя мало двох синів – Дмитра (5.05.1858–20.03.1877) та Віктора (1859–1919/1920). Життя Дмитра-батька обірвалося в молоді роки. А відтоді його дружина, як і колись її мати, овдовівши, жила за кордоном, де й померла та була похована в Римі на кладовищі Тестаччо. Дмитро-син теж пішов рано. А молодший – Віктор – «ротмістр, статский советник и камергер, предводитель дворянства Пензы» – помер від тифу в перші пореволюційні роки в Туреччині, куди змушений був поспішно емігрувати [12, с. 49]. Відомо, що в 1892 р. він одружився з онукою Наталії Гончарової-Ланської – Єлизаветою Миколаївною Араповою (21.06.1873–03.07.1953) [12, с. 49–50]. Виховували прийомного сина Віктора.

Серед теки листів, що за цей період отримав Бібіков і які певним чином відносяться до долі членів однієї родини, є різне змістовне наповнення, що характеризує та зображує події суспільного та політичного значення. Документи з епістолярію Бібікова дозволяють нам дослідити одразу два напрями життя та політики Російської імперії – це внутрішня ситуація в бюрократично-військовій машині армії і чиновництва (внутрішньо-соціальне становище) та внутрішньо-зовнішні аспекти «мирного» завоювання Північного Кавказу у військовій та політичній доктрині держави, і в той же час вони наочно демонструють тепло батьківського піклування. Особливістю даного дослідження є розкриття автентичних та оригінальних джерел, що додатково ілюструють важливі події минулого.

Список використаних джерел

1. Переписка об определении в военную службу Сергея и Дмитрия Дмитриевичей Бибиковых. 1851–1852 гг. 79 ед., 160 лл. // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. III, № 31742–31825.
2. [Бибикову Дмитрию Гавриловичу]. Письма. 1828 г. // ІР НБУВ. ф. III, № 24614–24907, 530 арк.
3. [Бибикову Дмитрию Гавриловичу]. Письма. 1828 г. // ІР НБУВ, ф. III, № 24908–25192, 513 арк.
4. [Бибикову Дмитрию Гавриловичу]. Письма. 1831 г. // ІР НБУВ, ф. III, № 26103–26314, 502 арк.
5. [Бибикову Дмитрию Гавриловичу]. Письма. 1852 г. // ІР НБУВ, ф. III, № 29021–29224, 503 арк.
6. Записки Э. И. Стогова // Русская Старина. – 1903. – Т. 113. – Вып. 1. – С. 131–148; Вып. 2. – С. 271–284; Вып. 3. – С. 459–476; Т. 114. – Вып. 4. – С. 117–141; Вып. 5. – С. 307–330; Т. 115. – Вып. 7. – С. 51–66; Вып. 8. – С. 383–395.
7. Ковалинский В. Бибиков в Киеве / В. Ковалинский // 2000. – 2013. – № 11 (646).
8. Очерки, рассказы и воспоминания Э... ..ва // Русская Старина. – 1878. – Т. 23, вып. 10. – С. 631–704.
9. Ровенский Г., Бибиков Н. Родословная Бибиковых. К 700-летию дворянского рода Бибиковых. – Фрязино, 1996.
10. Росовецкий С. Дмитрий Бибиков – градоначальник-капрал [Электронный ресурс] / С. Росовецкий // Взгляд онлайн. 27.03.2013. – Режим доступа: http://vz.ua/publication/1120-dmitrii_bibicov_gradonachalnic_capral.
11. Слепынин О. Герои 1812 года – губернаторы Киева: «На устах у всех звучное имя Бибикова...» [Электронный ресурс] / О. Слепынин. – Режим доступа: <http://odnarodyna.com.ua/node/10634>.
12. Тюстин А. В., Шишкин И. С. Пензенская персоналия. Славу Пензы умножившие : в 3 т. / А. В. Тюстин, И. С. Шишкин. – Т. 1 : А–Л : [биогр. слов.]. – Пенза, 2012. – 208 с.
13. Шандра В. С. БІБІКОВ Дмитро Гаврилович / В. С. Шандра // Енциклопедія історії України. Т. 1 : А–В / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Наук. думка, 2003. – 688 с.
14. Шульгин В. Я. Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова / В. Я. Шульгин // Древняя и Новая Россия. – 1879. – № 5 – С. 5–32; № 6. – С. 89–131.
15. Эразм Иванович Стогов, его посмертныя записки. Сообщ. И. Э. Змунчила // Русская Старина. – 1886. – Т. 51, вып. 10. – С. 77–129.

References

1. Peregiska ob opredelenii v voennuiu sluzhbu Sergeia i Dmitriia Dmitrievichei Bibikovykh [Correspondence about military service designation of Serhii Bibikov and Dmytro Bibikov]. (1851–1852). Fond 3, Units 31742–31825. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

2. Letters to Bibikov Dmytro Havrylovych (1828). Fond 3, Units 24614–24907. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
3. Letters to Bibikov Dmytro Havrylovych (1828). Fond 3, Units 24908–25192. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
4. Letters to Bibikov Dmytro Havrylovych (1831). Fond 3, Units 26103–26314. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
5. Letters to Bibikov Dmytro Havrylovych (1852). Fond 3, Units 29021–29224. The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
6. Zapiski E. I. Stogova [Notes of E. I. Stogov]. (1903). In *Ruskaia starina* [Russian antiquity], Vol. 113, Is. 1, pp. 131–148, Is. 2, pp. 271–284, Is. 3, pp. 459–476, Vol. 114, Is. 4, pp. 117–141, Is. 5, pp. 307–330, Vol. 115, Is. 7, pp. 51–66, Is. 8.–S. 383–395. [In Russian].
7. Kovalinskii, V. (2013). Bibikov v Kieve [Bibikov in Kyiv]. In *2000* [2000], No. 11 (646). [In Russian].
8. Ocherki, razskazy i vospominaniia E... ..va [Essays, novels and memories of E... ..v]. (1878). In *Ruskaia starina* [Russian antiquity], Vol. 23, Is. 10, pp. 631–704. [In Russian].
9. Rovenskii, G., Bibikov, N. (1996). *Rodoslovnaia Bibikovykh. K 700-letiiu dvorianskogo roda Bibikovykh* [Genealogy of the Bibikov. To the 700th anniversary of the Bibikov noble family]. Fiazino. [In Russian].
10. Rosovetckii, S. (2013). Dmitrii Bibikov – gradonachalnik-kapral [Dmytro Bibikov as a mayor and corporal]. In *Vzgliad online* [Online look]. Retrieved from http://vz.ua/publication/1120-dmitrii_bibicov_gradonachalnic_capral. [In Russian].
11. Slepynin, O. Geroi 1812 goda – gubernatory Kieva: “Na ustakh u vsekh zvuchnoe imia Bibikova...” [The heroes of 1812 as the governors of Kyiv: “Everyone is speaking about the loud name of Bibikov”]. Retrieved from <http://odnarodyna.com.ua/node/10634>. [In Russian].
12. Tiustin, A. V., Shishkin, I. S. (2012). *Penzenskaia personalia. Slavu Penzy umnozhyvshie* [Personalalia of Penza. Glory of Penza is multiplied]: Vol. 1. A–L: [biograficheskii slovar] [A–L: biographic glossary]. Penza. [In Russian].
13. Shandra, V. S. (2003). BIBIKOV Dmytro Havrylovych [Bibikov Dmytro Havrylovych]. In V. A. Smolii, et al., Eds., *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of the history of Ukraine]: Vol. 1. A–V. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
14. Shulgin, V. Ia. (1879). Iugo-Zapadni kraï pod upravleniem D. G. Bibikova [South West land under the government of D. G. Bibikov]. In *Drevniaia i Novaia Rossiia* [Ancient and modern Russia], No. 5, pp. 5–32, No. 6, pp. 89–131. [In Russian].
15. Zmunchill, I. E. (1886). Erazm Ivanovich Stogov, ego posmertnyia zapiski [Erazm Ivanovich Stogov and his posthumous notes]. In *Ruskaia starina*. [Russian antiquity], Vol. 51, Is. 10, pp. 77–129. [In Russian].

N. Zub (Rudenko)

Epistolary of the Bibikov family concerning the events in the Caucasus of the mid-19th century (based on the materials of the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine).

Official's biography is primarily a statement of the positions he occupied and functional solutions he made. D. H. Bibikov's personality is known to the public mostly as one of the governor-general of Kyiv, Volyn and Podillia. In the paper, the researchers have also mentioned his military exploits and work at leading positions. However, the details and specifics of family relationship, closely intertwined with the events in the country, remain hidden behind the curtain of the history. The Bibikov family generations' participation in the military-political confrontations in the Caucasus is one of such occurrences that became known thanks to the research into their epistolary heritage.

Key words: D. H. Bibikov, the Bibikov family, epistolary heritage, Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine.

Н. Зуб (Руденко)

Эпистолярный семьи Бибиковых о событиях на Кавказе в середине XIX в. (по материалам Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского).

Биография чиновника это, главным образом, – констатация фактов о занимаемых им должностях и функциональных решениях. Личность Д. Г. Бибикова известна широкой общественности, в первую очередь, как Киевского, Волынского и Подольского генерал-губернатора. Не забыли исследователи и о его военной доблести и работе на руководящих постах. Однако за кулисами общественной истории скрываются подробности и особенности семейных отношений, которые тесно сплелись с событиями в государстве. Участие в военно-политических противостояниях на Кавказе поколений семьи Бибиковых и есть одним из таких явлений, которые стали известными благодаря исследованию их эпистолярного наследия.

Ключевые слова: Д. Г. Бибилов, семья Бибиловых, эпистолярное наследие, Институт рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского.